

Ada Vidovič Muha

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'37'373.611'373.74:81'367

Poglavja iz besedotvorja¹

(Zasnova jutranjih tečajev SSJLK)

Besedotvorje se skupaj z netvorjenimi poimenovanji, pomenotvorjem in tvorjenjem stalnih besednih zvez uvršča med poimenovalne možnosti, izhajajoče iz lastnega jezika. – Tako na ravni besedotvornih postopkov kot propozicijskih besedotvornih pomenov predstavlja del skladske problematike.

Word formation, along with simplex lexical items, the formation of new meanings and the formation of permanent word combinations are among the referential possibilities in one's mother tongue. Thus both at the level of word-formation procedures and propositional word formation meanings this represents a syntactic issue.

Besedotvorje je bilo v klasični, zlasti predstrukturalni interpretaciji razumljeno znotraj morfološke problematike, se pravi, omejeno predvsem na vrsto in distribucijo obrazil oz. obrazilnih morfemov, po možnosti tudi na predstavitev korpusa, ki so ga predstavljali. – Tvorbeno-pretvorbena jezikoslovje je povežalo problematiko obrazilnih morfemov s skladnjo. S tem je pomembno okrepilo celovitost jezikovnega sistema, se pravi medsebojno odvisnostno razmerje njegovih sestavin, in tako hkrati odprlo možnost odgovora na vprašanje o pomenski izvornosti teh morfemov. Vzpostavila se je možnost pretvorbene zveze med tvorjenimi (obrazilnimi) morfemi in tisto skupino leksemov (slovarskih besed), ki jim s svojo pomensko ekstenzivnostjo ustrezajo. Mogoče se je namreč strinjati s stališčem Isačenka, da je vsaka morfemizacija, ki jo razumemo kot postopek nastajanja morfemov, hkrati tudi pomenska abstrakcija oz. pomensko posploševanje. – Tudi število in vrste besedotvornih pomenov določenih tvorjenih samostalnikov je mogoče utemeljiti s pretvorbno povezavo teh pomenov s sestavinami pomenske podstave (propozicije) povedi. Skladski pretvorbno-tvorbeni pristop omogoča določitev meril in s tem objektivizacijo tipologije tako besedotvornih postopkov kot besedotvornih pomenov.

Besedotvorna problematika je v predstavljenem prispevku ločena na dva temeljna sklopa – na izrazno podobo tvorjenke in na njeno skladsko navezo; s pretvorbno-tvorbenim postopkom je pri slednji utemeljena različnost besedotvornih vrst, z naslonitvijo na propozicijo stavčne povedi pa tudi različnost besedotvornih pomenov določenih samostalnikov.

1

O **izrazni podobi** tvorjenk je mogoče govoriti v zvezi z morfemsko sestavo in razvrstitvijo obrazil in seveda posledično tudi v zvezi z morfemsko sestavo besedotvorne podstave.

1 Predstavljena besedotvorna tematika je iz monografije *Slovensko skladsko besedotvorje*, ki je v tisku; tam je tudi navedena ustrezna literatura. Gre za drugo, vendar dopolnjeno in razširjeno izdajo *Slovenskega skladskega besedotvorja ob primerih zloženik*, ki je izšla že 1988. leta in bila v nekaj mesecih razprodana.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

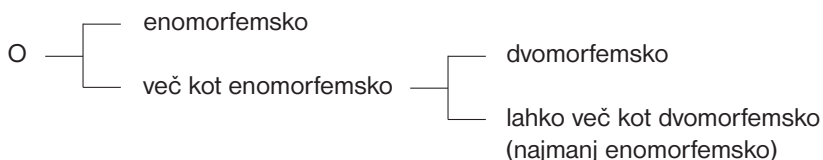
Na izrazni ravni se tvorjenka loči od netvorjenke po večji morfološki obremenjenosti, se pravi, da ima vsaka tvorjenka najmanj en morfem več glede na netvorjenko; vsaka tvorjenka je torej ločljiva na besedotvorno podstavo in obrazilo:

Tv = BPo + O:

hiš-ica; pra-domovina; zob-o-zdravnik

Legenda: Tv – tvorjenka, BPo – besedotvorna podstava, O – obrazilo

Glede na morfološko sestavo je obrazilo lahko eno- ali večmorfemsko, slednje ločimo zopet glede na predvidljivost razvrstitve na dvo- ali več kot dvomorfemska.

1.1 Enomorfemsko obrazilo

(a) **BPo + Op**

priponsko — $\left\{ \begin{array}{l} \text{Im: } roč\text{-}\underline{ica}/rok\text{-}\underline{ica}; \text{ drob}\text{-}\underline{c}\text{-}en; \text{ lep}\text{-}\underline{ši} \\ \text{In: } uč\text{-}(\underline{i})\underline{telj}; \text{ sosed}\text{-}\underline{ski}; \text{ gozdar}\text{-}\underline{i}\text{-}ti \end{array} \right.$

Legenda: Op – priponsko obrazilo, Im – modifikacijska izpeljava, In – navadna izpeljava

(b) **Opr + BPo**

predponsko – Se: iz-pisati; proti-/anti-fašist

Legenda: Opr – predponsko obrazilo, Se – sestavljenka

(c) **BPo- + Om + -BPo**

medponsko – Zom: sever-o-vzhod; golf-o-igrišče

Legenda: Om – medponsko obrazilo, Zom – medponskoobrazilna zloženka: BPo- – prvi del BPo; -BPo – drugi del BPo

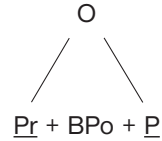
1.2 Dvorfemsko obrazilo

(a) $O = Pr + P$

predponsko-priponsko – Tpz:

Pri-mor-je, pod-nož-je;
v-član-(i)ti, ob-kol-(i)ti

Legenda: Tpz – tvorjenka iz predložne zveze

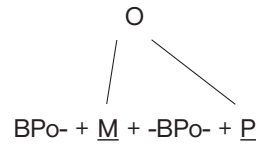

(b) $O = M + P$

medponsko-priponsko – Zm-p:

čas-o-pis-o; dolg-o-las-o;
dobr-o-srč-en

Legenda: Zm-p – medponsko-priponska zloženka, M – medpona

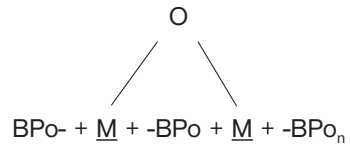
1.3 Več kot dvorfemsko obrazilo

(a) $O = M + M \dots$

priredne zloženke – Z+:

slovensk-o-anglešk-o-nemški

Legenda: Z₊ – priredne zloženke,
-BPO_n – odprta možnost delov BPO

2

Na **pretvorbena-tvorbena ravni** je mogoče ločiti štiri temeljne besedotvorne postopke (besedotvorne vrste), zaznamovane črkovno od (a) do (č). Posamezni postopki so določeni glede na to, katera sestavina skladijske podstave (SPo) – besedne zveze, iz katere po pretvorbemem postopku nastaja zveza morfemov z lastnostjo (tvorjene) besede – se pretvarja v obrazilo: trije od (a) do (c), ki so za slovenščino in sploh slovanske jezike temeljni, izhajajo iz podredne skladijske podstave, tip (č) iz priredne.

2.1

Iz podredne skladijske podstave se lahko pretvarja v obrazilo **jedro**, zaznamovano z $[x_1]$, gre za tip **(a)**, **podredno slovnično razmerje**, izraženo predložno-končniško ali tudi samo končniško, zaznamovano pa s poševnico $\{/$, gre za tip **(b)**, in **odvisni del** skladijske podstave, zaznamovan z $[x_2]$, gre za tip **(c)**. Oglati in zaviti oklepaji, torej $[]$ in $\{ \}$, predstavljajo obrazilno pretvorbena vrednost sestavin skladijske podstave. Povedano je mogoče zapisati:

SPo $\rightarrow x_1/x_2$

SPo \rightarrow (a) $[x_1/]x_2, x_1 \rightarrow$ Zaim ali Glag_p, $x_2 \rightarrow$ Sp ali Sč, $[] \rightarrow P//Op$,
tip *misl-ec, do-kolen-ka, vrv-o-hod-ec*

SPo \rightarrow (b) $x_1 \{/x_2, x_1 \rightarrow$ -Zaim (ali -Glag_p), (navadno Sam₁), $x_2 \rightarrow$ -Sp (ali -Sč),
 $\{ \} \rightarrow$ Om, tip *avt-o-garaža*

SPo \rightarrow (c) $[x_2/]x_1$, modifikacijski tip, $[] \rightarrow$ Op ali Opr, tip *mož-ak, pra-ded*

Tip **(a)** izloča naslednje podtipe:

(a₁) navadna izpeljava (In): v x_2 je ena predmetnopomenska beseda, tvorjenka pa **navadna izpeljanka**, npr. *misl-ec* \leftarrow [tisti, ki] misli[-ø], $[] \rightarrow$ -(e)c, misli-; *kolesar-i-ti* \leftarrow [biti] kolesar[-ø], $[] \rightarrow$ -i-ti, kolesar-. Obrazilo enomorfemsko – **prিপנסko obrazilo**;

(a₂) tvorjenje iz predložne zveze (Tpz): v x_2 (Sp) je predmetnopomenska beseda obvezno v predložnem sklonu – **tvorjenka iz predložne zveze**, npr.: *do-kolen-ka* \leftarrow [tista, ki je] {do} kolen{-ø}, $[] \rightarrow$ -ka, $\{ \} \rightarrow$ do-, -kolen-; *brez-rok-ø* \leftarrow [tak, ki je] {brez} rok{-ø}, $[] \leftarrow$ ø, $\{ \} \rightarrow$ brez-, -rok-. Obrazilo dvomorfemsko – **predponsko-prিপנסko**;

(a₃) medponsko-prিপנסko zlaganje (Zm-p): v x_2 (Sp) sta dve predmetnopomenski besedi v podrednem skladijskem razmerju, npr. *pism-o-noš-a* \leftarrow [tisti, ki] nosi[-ø] pism{-a}, $[] \rightarrow$ -(j)a, $\{ \} \rightarrow$ -o-, pism-, -nos-; *pism-o-nos-(j)a, pismoš-a; tvorjenka je **medponsko-prিপנסka zloženska**. Obrazilo je dvomorfemsko – **medponsko-prিপנסko**.

Tip **(b)** **medponskoobrazilno zlaganje (Zmo):** $x_1\{/x_2, \{ \} \rightarrow$ -Om-, $x_1, x_2 \rightarrow$ BPo; tvorjenka je **medponskoobrazilna zloženska**, npr. *avt-o-garaža* \leftarrow garaža {za} avt{-o}, $\{ \} \rightarrow$ -o-, avt-, -garaža. V SPo medponskega obrazila je slovnični pomen – v navedenem primeru predlog za s (tožilniško)

končnico. S slovničnopomensko skladenjsko podstavo medponskega obrazila je dokazana njegova morfemska in s tem potrjena (eno)besednost tipov *angor-a-volna* ← volna {iz} angor{-e}), les {iz} Slovenij{-e} → *Slovenij-a-les*, *golf-ø-igrišče* ← igrišče {za} golf{-ø}. Gre torej za isti tip kot pri izrazno samostojnem o-jevskem medponskem obrazilu, tip *sever-o-vzhod* ← vzhod {ob}sever{-u}.

Legenda: *Zaim = zaimsek; Glagp = glagolski primitiv; Sp = prilastkov odvisnik; Sč = stavčni člen; P = pripona; Op = priponsko obrazilo; Sam = samostalnik; Opr = predponsko obrazilo; M = medpona; Om = medponsko obrazilo; [] = pretvorljivost v obrazilo; / = podrednost; // = ali.

Tip (c) glede na pomen x_2 – v obrazilo pretvorljive (določujoče) sestavine SPo – loči dva pod-tipa; x_2 → Op, Opr:

(c₁) modifikacijska izpeljava (Im): x_2 količinska pridevniška beseda (pri samostalniških tvorjenkah) – nedoločni števnik *več*, *veliko* – ali kakovostni pridevnik (merni ali s pomenom pozitivnega/negativnega čustvenega razmerja): *tovariš-ija* ← [več] tovariš[-ev], [] → -ija, tovariš-; *mož-ak* ← [velik] mož [-ø], [] → -ak, mož-; *brat-ec/-ina* ← [dober/slab] brat[-ø], [] → -ec/-ina, brat-.

Prislov v x_2 je ob pridevniškem ali glagolskem jedru (x_1); pomen prislova je vzporeden s pridevniškim pomenom – izraža večjo ali manjšo razsežnost lastnosti, npr. *bled-ikav* ← [malo] bled[-ø], [] → -ikav, bled-; pozitivno ali negativno čustveno razmerje, npr. *hod-k-a-ti* ← [čustveno pozitivno] hod-i-ti, → -k-i-ti, hod-, stopnjo, npr. *čist-ejši* ← [bolj] čist[-ø], [] → -ejši, čist-;

(c₂) sestava (Se): zelo pogosta je pri tvorbi glagola – x_2 je globinski prislov kraja, redkeje časa, npr. *iz-vleči* ← vleči {iz}, [] ‘ven’ → iz-, -vleči; *pred-pakirati* ← pakirati {pred}, [] → ‘prej’ → pred-, -pakirati; pri sestavljenem samostalniku je x_2 vrstni pridevnik navadno s časovnim ali hierarhičnim pomenom, npr. *pra-ded* ← nekdanji ded, [] → pra-, -ded.

2.2

(č) priredno zlaganje: v skladenjski podstavi je priredno razmerje, npr. *slovensk-o-nemški* ← slovensk{-i in} nemški, { } → -o-, slovensk-, -nemški.

3

O besedotvornem pomenu lahko govorimo pri vsaki tvorjenki, saj, kot rečeno, ima vsaka tvorjenka najmanj en morfem več kot netvorjenka, se pravi, da je najmanj za en morfem pomensko bolj obremenjena od netvorjenke. Vendar pa ostaja dejstvo, da je samo pri samostalniških tvorjenkah tipa (a) – pri tistih torej, ki v (priponsko) obrazilo/pripono vedno pretvarjajo zaimensko jedro skladenjske podstave – mogoče ta pomen pretvorbno povezovati s pomensko podstavo (propozicijo) povedi. Tvrstnih besedotvornih pomenov je lahko samo toliko, kolikor je sestavin propozicije; skladni so tudi s propozicijskimi pomeni stavčne povedi. Upravičeno jih torej imenujemo propozicijskokategorialni ali kratko propozicijski. Vsi besedotvorni pomeni samostalnika, vključno s propozicijskimi, so predstavljeni tabelarno (Tabela 1).

Tabela 1: Tvorba samostalnika

tip (a) loči propozicijske besedotvorne pomene						
Povedje	Delovalniki/Aktanti				Okoliščine	
	D _{1ž+}	D _{1ž-}	D ₄	D ₆	O _k	O _ε
D, L/S	Vd, NI/p	Pd, PI/p	Rd	Sd	Md/kjer je Kdo/kaj	Čd/ko je kaj
[to, da]	[tisti, ki] _{ž+}	[tisti, ki] _{ž-}	[to, kar]	[to, s čimer]	[tam, kjer]	[tedaj, ko]
<i>zna-nje</i>	<i>uč-(i)telj</i>	<i>vlač-(i)lec</i>	<i>br-(a)nje</i>	<i>ced-(i)lo</i>	<i>gost-(i)lna</i>	<i>že-tev</i>
<i>bel-ina</i>	<i>bel-ec</i>	<i>bel-ič</i>			<i>čajn-ica</i>	<i>mlad-ost</i>
<i>grdob-ija</i>	<i>peč-ar</i>	<i>vod-ik</i>			<i>cen-ik</i>	<i>bož-ič*</i>
Primeri za navadno izpeljavo – In (a ₁)						
<i>brez-del-je</i>	<i>brez-dom-ec</i>	<i>pod-brad-ek</i>			<i>pred-mest-je</i>	<i>pred-pust-ø</i>
Primeri za tvorjenje iz predložne zveze – Tpz (a ₂)						
<i>zob-o-bof-ø</i>	<i>čud-o-del-ec</i>	<i>vetr-o-lov-ø</i>	<i>čas-o-pis-ø</i>	<i>kol-o-maz-ø</i>	<i>pesk-o-kop-ø</i>	<i>list-o-pad-ø</i>
<i>mnog-o-glas-je</i>	<i>pet-o kolon-aš-</i>	<i>dv-o-cev-ka</i>			<i>dv-o-reč-je</i>	<i>tri-ø-meseč-je</i>
Primeri za medponsko-priponsko zlaganje – Zm-p (a ₃)						
tip (b) Zlaganje z medpanskim obrazilom – Z_{om}						
Om izrazno samostojno (-o/-e-)			Om homonimno s končnico			
<i>sever-o-vzhod, zob-o-zdravnik</i>			<i>volt-o-meter, Slovenij-a-vino (avt-o-klepar)</i>			
tip (c)						
Modifikacijska izpeljava – Im			Sestava – Se			
<i>rok-ica; mož-ina; otroč-ad</i>			<i>pra-domovina; pod-oficir</i>			
tip (č) Priredno zlaganje – Z_i						
<i>Breznik–Ramovš</i>						

4

Lahko povzamemo:

1 **Enomorfemska obrazila** so tako po izvoru kot po razvrstitvi (distribuciji) treh tipov – priponska, če se razvrščajo desno od besedotvorne podstave, predpionska, če se razvrščajo levo, in medpionska, če se razvrščajo znotraj nje; slednja razvrstitev je pogojena z najmanj dvokorensko-stjo besedotvorne podstave.

1.1 Priponska obrazila so pretvorba

– jedrnega dela skladijske podstave, zaznamovanega z x_1 , se pravi iz zaimka ali glagolskega primitiva, tip (a_1); tvorjenke so navadne izpeljanke (In), npr. *misl-ec*, *gor-ski*, *god-ova-ti*;

– odvisnega dela skladijske podstave, zaznamovanega z x_2 , tip (c_1); tvorjenke so modifikacijske izpeljanke, npr. *medved-ek*, *lep-ši*, *korak-c-a-ti*;

1.2 Predpionska obrazila so pretvorba odvisnega dela skladijske podstave, x_2 torej, tvorjenke so sestavljenke (Se), tip (c_2), npr. *pra-domovina*, *a-/ne-moralen*;

1.3 Medpionska obrazila so pretvorba slovničnega (podrednega) pomena skladijske podstave, tvorjenke so medpionskoobrazilne zloženke (Zom), tip (b), npr. *kin-o-dvorana*.

2 **Dvomorfemska obrazila** so glede na razvrstitev sestavnih morfemov dveh tipov:

2.1 Predpionsko-priponska obrazila, sestavljena iz predpone, kjer gre za pretvorbo slovničnega pomena, sestavljena iz predloga in njemu ustrezne končnice, ter pripone, pretvorbe zaimenskega jedra oz. glagolskega primitiva; predpona se razvršča levo od besedotvorne podstave, pripona desno; gre za tvorjenke iz predložne zveze (Tpz), tip (a_2), npr. *pod-nož-je*, *o(b)-bre(ž)-ni*, *pred-pas-a-ti*;

2.2 Medpionsko-priponska obrazila, sestavljena iz medpone, pretvorbe slovničnega pomena, končnice in ev. predloga, ter pripone, pretvorbe zaimenskega jedra oz. glagolskega primitiva; medpona se razvršča znotraj besedotvorne podstave, kar pogojuje njeno dvodelnost, pripona je desno od nje; tvorjenka je medpionsko-priponska zloženka (Zm-p), tip (a_3), npr. *bacil-o-nos-ec*, *cestn-o-promet-ni*, *gost-o-besediti*.

3 Medpionsko **obrazilo** je lahko **več kot dvomorfemsko**, najmanj pa **enomorfemsko**, ko gre za priredne zloženke; gre torej lahko za enomorfemsko medpionsko obrazilo ali za obrazila, sestavljena iz več medpon; po izvoru so tovrstna obrazila slovničnopomenska iz prirednega veznika {in}; tvorjenke so, kot rečeno, priredne zloženke (Z_i), tip (č), npr. *bel-o-modr-o-rdeč*.

Glede besedotvorne podstave velja pravilo, da mora biti njen korenski morphem (ali več korenskih morfemov) tudi v (predmetnopomenski) besedi skladijske podstave. Pri medpionskih obrazilnih morfemih je besedotvorna podstava najmanj dvo-, lahko pa seveda tudi večdelna.